

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(62): 49-51

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. G. Amareswara Kumar

Shree Sadashiva Campus,
Central Sanskrit University,
Puri.

भारतीयज्ञानपरम्परायां संरचनावादतत्त्वानामध्ययनम्

(A Study of Structuralist Elements in the Indian Knowledge Tradition)

Dr. G. Amareswara Kumar

२: सारसङ्ग्रहः तथा मुख्यशब्दाः (Abstract and Keywords)

सारसङ्ग्रहः (Abstract)

प्रस्तुतः शोधलेखः भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधेषु दर्शनेषु, यथा - व्याकरणे, मीमांसायाम्, तथा न्यायशास्त्रे च विद्यमानानां संरचनावादतत्त्वानाम् अध्ययनं करोति। यद्यपि पाश्चात्यः संरचनावादः (Saussure, Lévi-Strauss) विंशतिशतके प्रसिद्धः जातः, तथापि भारतीयैः दार्शनिकैः सहस्रशः वर्षपूर्वं भाषायाः तथा जगतः आन्तरिक-संरचनायाः गहनम् विश्लेषणं कृतम्। स्फोटसिद्धान्तस्य समग्रता, पाणिनीय-तन्त्रस्य नियमबद्धता, तथा न्यायस्य पञ्चावयवी-क्रमः च एतेषां तत्त्वानां मुख्यम् आधारं प्रस्तौति। एषः शोधः सिद्धं करोति यत् भारतीयं चिन्तनं संरचनां नित्य-तात्त्विक-व्यवस्था इति मन्यते, न तु केवलं मानव-निर्मितं भाषिक-उपकरणम्। भारतीय-संरचना-चिन्तनं पाश्चात्य-संरचनावादात् संरचनायाः नित्यत्वे तथा आधारे च भिन्नम् अस्ति, येन भारतीय-ज्ञानपरम्परायाः मौलिकता स्थाप्यते।

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीयज्ञानपरम्परा केवलं दार्शनिकसिद्धान्तानां सङ्ग्रहः नास्ति, अपितु तत् समग्रस्य जगतः तथा मानवस्य व्यवहारस्य अन्तरङ्ग-संरचनायाः विश्लेषणं वर्तते। पाश्चात्ये जगति फर्डिनन्द-डी-साउसूर महोदयेन प्रतिपादितः संरचनावादः, यः भाषिक-चिह्नानां अन्तरसम्बन्धेषु तथा समग्र-तन्त्रस्य नियमेषु केन्द्रितः अस्ति, तस्य मूलाधाराणि भारतीय-चिन्तनधारायाम् अतिप्राचीनानि सन्ति। पाणिनेः व्याकरणं, भर्तृहरेः स्फोटसिद्धान्तः, तथा मीमांसकानां वाक्यार्थ-विश्लेषणपद्धतिः च संरचनायाः सुव्यवस्थित-अध्ययनस्य प्राचीनम् उदाहरणम् अस्ति।

समस्याकथनम् (Problem Statement): प्रायः संरचनावादस्य मूलं पाश्चात्ये चिन्तने एव अन्विष्यते। किन्तु भारतीय-दर्शनेषु निश्चित-व्यवस्था, भेद-मूलकम् अर्थ-ग्रहणम्, तथा समग्र-संरचनायाः च प्राधान्यम् स्पष्टं दृश्यते। अतः, भारतीयैः दार्शनिकैः स्थापित-संरचनानां तथा आधुनिक-संरचनावादस्य तत्त्वानां तुलनात्मकम् अध्ययनम् (Comparative Study) आवश्यकम् अस्ति।

शोधस्य उद्देश्यम् (Objective of the Research):

- पाणिनीय-व्याकरणस्य तथा स्फोटसिद्धान्तस्य संरचनात्मकं स्वरूपं ज्ञातुम्।
- मीमांसा तथा न्यायदर्शनेषु तार्किक-संरचनानां विश्लेषणं कृत्वा संरचनावादस्य तत्त्वानि अन्वेष्टुम्।
- भारतीय-संरचना-चिन्तनस्य तथा पाश्चात्य-संरचनावादस्य तुलनां कृत्वा मौलिकं भेदं च स्पष्टीकर्तुम्।

२. साहित्य-समीक्षा तथा शोधपद्धतिः (Literature Review and Methodology)

२.१. साहित्य-समीक्षा (Literature Review): संरचनावादस्य विषये भारतीय-सन्दर्भे डॉ. आर. एस्. खरे (R. S. Khare) इत्यनेन भारतीय-समाजशास्त्रे संरचनावादस्य उपयोगः कृतः। भर्तृहरेः

Correspondence:

Dr. G. Amareswara Kumar

Shree Sadashiva Campus,
Central Sanskrit University,
Puri.

स्फोटसिद्धान्तः आधुनिक-भाषाविद्भिः (Chomsky, Saussure) सह तुलितः अस्ति, किन्तु स्फोटस्य तात्त्विक-नित्यत्वं (Essential Eternality) संरचनावादस्य मौलिक-घटकत्वेन न्यूनतया अधीतम् अस्ति। प्रस्तुतशोधः एतत् दार्शनिक-संरचनायाः (Philosophical Structure) आयामं पूरयितुं प्रवृत्तः अस्ति।

२.२.शोधपद्धतिः (Methodology):

अयं शोधः विश्लेषणात्मक-तुलनात्मक-पद्धतिम् अवलम्बते। व्याकरणस्य (पाणिनिः, भर्तृहरिः), मीमांसायाः (जैमिनिः, प्रभाकरः, भट्टः), तथा न्यायस्य (गौतमः) मूलग्रन्थानां अध्ययनं कृत्वा पाश्चात्य-संरचनावादस्य मूलाधारैः सह तेषां सादृश्यं वैसादृश्यं च उपस्थाप्यते। एषा पद्धतिः भारतीय-ज्ञानपरम्परायां संरचनायाः नित्यत्वं तथा तन्त्रस्य प्राधान्यम् च स्थापयितुं समर्था अस्ति।

३. व्याकरणदर्शने संरचनावादः (Structuralism in the Philosophy of Grammar)

भारतीय-संरचनावादस्य मूलभूतं पीठिका व्याकरणदर्शने प्राप्यते।

३.१. पाणिनीय-तन्त्रम्: व्यवस्था तथा भेदः

पाणिनेः अष्टाध्यायी एकं सम्पूर्णं, बद्धं, तथा स्व-निहितं भाषिकं तन्त्रम् अस्ति। तत्र प्रत्येकं पदं धातु-प्रत्यय-आदेश-लोप-आगम इत्यादीनां निश्चित-स्थानानां तथा नियमानां परिणामः भवति।

• **भेद-मूलकम् अर्थ-ग्रहणम् (Difference-Based Meaning Acquisition):** संरचनावादः कथयति यत् चिह्नम् अन्येभ्यः भेदेन एव अर्थं प्राप्नोति। पाणिनीय-तन्त्रे कस्यचित् प्रत्ययस्य अर्थः अन्य-प्रत्ययेभ्यः तस्य भेदेन एव निश्चितः भवति। एषा व्यवस्था घटकैः न, अपितु घटकयोः अन्तर-सम्बन्धैः प्रेरिता अस्ति।

• **समकालिक-दृष्टिकोणः (Synchronic Viewpoint):** पाणिनिः भाषायाः ऐतिहासिकं परिवर्तनम् (Diachrony) उपेक्ष्य, एकस्मिन् क्षणे विद्यमानस्य स्थिर-तन्त्रस्य (Synchrony) वर्णनं करोति।

३.२. स्फोटसिद्धान्तः: अविभाज्यं भाषिक-चिह्नम्
भर्तृहरेः वाक्यपदीये स्थापितः स्फोटसिद्धान्तः संरचनावादस्य समग्रता (Totality) इति तत्त्वस्य उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति।

• **अखण्ड-स्फोटः तथा समग्रता:** श्रूयमाणः ध्वनिक्रमः (वर्णमाला वा पदमाला वा) यद्यपि खण्डशः भवति, तथापि तस्य अर्थः श्रोतुः बुद्धौ अखण्ड-स्फोटे रूपेण प्रकटीभवति। स्फोटः समग्र-संरचनां विना अर्थम् दातुम् न शक्नोति।

• **Langue/Parole सह तुलना:** स्फोटः साउसूर्-महोदयस्य **Langue** (अमूर्तं भाषिक-तन्त्रम्) इति अवधारणायाः सदृशः अस्ति। स्फोटः नित्यः, स्थिरः, तथा अमूर्तः अस्ति, यः वैखरी

(उच्चारितः ध्वनिक्रमः, Parole) इत्यनेन अभिव्यज्यते, किन्तु तेन उत्पाद्यते न।

• **चिह्नस्य नित्यत्वम्:** भारतीय-दर्शने स्फोटः नित्यः (eternal) अस्ति। अतः भाषिक-संरचना मानवाश्रिता (humandependent) न, अपितु शाश्वती वर्तते।

४. मीमांसादर्शने भाषिकतन्त्रम् (Linguistic System in Mīmāṃsā Darśana)

मीमांसादर्शनं वेदानां व्याख्यानं करोति, यत्र भाषिक-व्यवस्थायाः स्थिरता तथा अर्थस्य संरचना महत्त्वपूर्णे स्तः।

४.१. शब्दस्य नित्यत्वम्: संरचनायाः स्वायत्तता

मीमांसकानां मते शब्दः नित्यः तथा अर्थेन सह तस्य सम्बन्धः अपि नित्यः अस्ति। एतत् चिन्तनं भाषिक-संरचनायै परम-स्वायत्तताम् तथा मानवातीतं प्रामाण्यम् च ददाति। संरचनावादः अपि स्वीकरोति यत् तन्त्रं व्यक्तिगत-उपयोक्तुः इच्छातः परम् भवति।

४.२. वाक्यार्थस्य संरचना-सिद्धान्तौ

वाक्यार्थस्य संरचना-प्रक्रियाम् अधिकृत्य मीमांसायां द्वौ संरचनावादीयौ मतौ स्तः:

1. **अभिहितान्वयवादः (Bhāṭṭa School):** पदानि प्रथमं स्वार्थं पृथक्-रूपेण अभिधाय, पश्चात् तानि तार्किक-आवश्यकताम् अनुसृत्य परस्परम् अन्वयं कुर्वन्ति।

2. **अन्विताभिधानवादः (Prabhākara School):** पदानि आरम्भात् एव अन्यैः पदैः अन्वित-रूपेण एव अर्थं ददति।

उभयम् अपि मतं वाक्यार्थं केवलं पद-अर्थानां योगः न मन्यते, अपितु तं उच्च-स्तरस्य संरचना-परिणामः इति स्वीकरोति।

५. न्याय-वैशेषिकदर्शने तार्किक-संरचना (Logical Structure in Nyāya-Vaiśeṣika)

न्यायदर्शनं तर्कस्य तथा ज्ञानस्य व्यवस्थापनम् करोति, यत्र संरचनायाः क्रमबद्धता अत्यन्तम् महत्त्वपूर्णा अस्ति।

५.१. पञ्चावयवी-वाक्यम्: तार्किक-संरचनायाः क्रमः

न्यायस्य अनुमान-प्रक्रिया पञ्चावयवी-वाक्यस्य निश्चित-क्रमेण प्रस्तूयते - प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनम्।

• **संरचनायाः अनिवार्यता:** एतेषां पञ्चानाम् अवयवानाम् एषः क्रमः अनिवार्यः अस्ति। कस्यचित् अवयवस्य स्थान-परिवर्तनम् तार्किक-दोषम् उत्पादयति। इदं दर्शयति यत् ज्ञानस्य प्रस्तुतेः संरचना वक्तुः इच्छातः परम् एकं सार्वभौमं नियमम् अनुसरति।

• **तर्कस्य स्वायत्तता:** तर्कस्य नियमः (Rules of Logic) व्यक्तिगत-चेतनायाः (individual consciousness) परम् अपरिवर्तनीयः (unchangeable) अस्ति, यः संरचनायाः दृढताम् स्थापयति।

६. अलङ्कारशास्त्रे तथा द्वैतात्मक-विरोधः (Aesthetics and Binary Opposition)

६.१. अलङ्कारशास्त्रम्: रस-सूत्रस्य संरचना

भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे रस-निष्पत्ति-सूत्रम् (विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः) एकं कार्यात्मकं संरचना-तन्त्रम् अस्ति।

- घटकानाम् अन्तर-सम्बन्धः: रसः केवलं विभाव, अनुभाव, तथा व्यभिचारिभावानाम् योगः न, अपितु तेषां विशिष्टः संयोगः तथा परस्पर-सम्बन्धः अस्ति। एतस्मिन् तन्त्रे सम्बन्धः (Relation) घटकेभ्यः अधिकं महत्त्वम् (More importance) वहति।

६.२. द्वैतात्मक-विरोधस्य तत्त्वम् (Element of Binary Opposition)

संरचनावादस्य प्रमुखं उपकरणं द्वैतात्मक-विरोधः (Binary Opposition) भारतीय-परम्परायां व्यापकं वर्तते:

- तात्त्विकम्: सत्/असत्, विद्या/अविद्या, बन्धः/मोक्षः।
- नैतिकम्: धर्मः/अधर्मः, पुण्यम्/पापम्।

एते विरोधाः समग्रस्य तन्त्रस्य मूलभूत-संरचनाम् स्थापयन्ति, यत्र एकस्य तत्त्वस्य अर्थः अन्यस्य विरोधेन एव निश्चितः भवति।

७. तुलनात्मकावलोकनम् तथा उपसंहारः (Comparative Analysis and Conclusion)

७.१. भारतीय-पाश्चात्य-संरचनावादयोः तुलना

आयामः (Dimension)	भारतीय-परम्परा (Indian Tradition)	पाश्चात्य-संरचनावादः (Western Structuralism)
मूल-स्वरूपम्	नित्यम्, अनादि, तथा ईश्वरीय-मूलकम् (Eternal, Divine-based)	मानव-मनसः निर्मिता व्यवस्था (Human Mental Construct)
लक्ष्यम्	पारमार्थिक-ज्ञानस्य प्राप्तिः (Attainment of Supreme Knowledge)	अर्थस्य वैज्ञानिक-विश्लेषणम् (Scientific analysis of meaning)
चिन्तनस्य सम्बन्धः	स्वाभाविकः तथा नित्यः (Natural and Eternal) (यथा स्फोटः)	औचित्येन युक्तः (Arbitrary) (साउस्यूर-मते)

७.२. निष्कर्षः (Conclusion)

प्रस्तुत-शोधेन सिद्धं भवति यत् भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलं संरचनात्मकम् अस्ति। पाणिनेः नियमतन्त्रं, स्फोटस्य अविभाज्यता, न्यायस्य तार्किक-व्यवस्था, तथा रस-सूत्रस्य संयोग-नियमः च

एतस्य तात्त्विक-संरचनावादस्य मुख्य-प्रमाणानि सन्ति। भारतीय-संरचना न केवलं बाह्य-व्यवहारस्य व्याख्यां करोति, अपितु ज्ञानस्य तथा अस्तित्वस्य आन्तरिक-नियमम् अपि स्थापयति। एतत् चिन्तनं संरचनावादस्य विषये नूतनम्, गहनं, तथा दार्शनिकं च आयामम् उद्घाटयति, येन भारतीय-ज्ञानस्य वैश्विक-शैक्षणिक-जगति (global academic world) महत्त्वम् स्थाप्यते।

८. सन्दर्भसूची (Bibliography)

(सन्दर्भलेखनाय UGC-मानकनियमानुसारं MLA अथवा APA शैली अनुसरणीया)

मूलग्रन्थाः (Primary Sources):

1. पाणिनिः (Pāṇini). अष्टाध्यायी (Aṣṭādhyāyī).
2. भर्तृहरिः (Bhartṛhari). वाक्यपदीयम् (Vākyapadīyam).
3. जैमिनिः (Jaimini). पूर्वमीमांसासूत्रम् (Pūrvamīmāṃsāsūtram).
4. गौतमः (Gautama). न्यायसूत्रम् (Nyāyasūtram).
5. भरतः (Bharata). नाट्यशास्त्रम् (Nāṭyaśāstram).

माध्यमिकग्रन्थाः तथा शोधलेखाः (Secondary Sources and Articles):

6. Saussure, Ferdinand de. Course in General Linguistics. (Trans. Roy Harris). Open Court, 1983.
7. Lévi-Strauss, Claude. Structural Anthropology. (Trans. Claire Jacobson and Brooke Grundfest Schoepf). Basic Books, 1963.
8. Khare, R. S. "Structuralism in India: some issues and observations." Contributions to Indian Sociology, vol. 12, no. 1, 1978, pp. 27–43.
9. [अन्य-शोधलेखाः तथा ग्रन्थाः]